

Halepli Paul'un Seyahatnamesine Göre Sibirya

İsmail Bülbül*

Özet

Seyahatnameler çeşitli sebeplerle yapılan yolculuklar sırasında seyyahların gördüklerini, duyduklarını ve yaşadıklarını kaleme aldıkları eserlerdir. Bu türden eserler, seyyahın duygu ve düşüncelerine göre şekillenmesine rağmen seyyahın gezdiği coğrafya ve bu coğrafyada yaşayan toplumlar hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Bu çalışmada Halepli Paul'un, babası Antakya Rum-Ortodoks Kilisesi Patriki Macarius'un Rusya seyahatini konu edinen eserindeki Sibirya'nın coğrafyası, tarihi ve Sibirya'da yaşayan toplumlar hakkında vermiş olduğu bilgiler ele alınmıştır. *Giriş, Halepli Paul'un Hayatına ve Eserine Genel Bir Bakış, Halepli Paul'un Eserinde Sibirya ve Sonuç* bölümlerinden oluşan bu çalışmada Orta Doğulu Hıristiyan bir Arap olan Halepli Paul'un Sibirya'yı nasıl algıladığı ortaya konulmuştur. Buna göre Halepli Paul, zaman zaman Rusya'nın Sibirya'daki yayılcı siyasetine uygun bir anlatım sergilemekle beraber büyük ölçüde nesnellliğini korumuştur.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Halepli Paul, Rusya, Sibirya

Siberia According to Aleppo of Paul'un Travel Literature

Abstract

Travel books consist of experiences of pilgrims throughout their journey depending on various reasons. They keep record what they see, practice and heard. These book sare important sources giving significant information about locals and the geography where pilgrims visit although books are shaped in accordance with their emotions and thoughts.

This paper evaluates that information about Siberia which was provided by Paul of Aleppo during the journey of his father, Macarius, was known as the Patriarch of Antioch Greek-Orthodox Church. This paper consists of three sections; namely, introduction, theoverview of Paul biography and his Works and conclusion. This paper puts forward how non-Muslim Arab who was a local of the Middle East perceived Siberia. Although he some times used imperialist narrative in parallel to Russian policy in Siberia, he adopted objectivity mostly.

Keywords: Travel Literature, Aleppo of Paul, Russia, Siberia

* Dr. Öğr. Üyesi, Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ismailbulbul_@hotmail.com. (ORCID ID: 0000-0002-8301-4269)
(Makale Gönderim Tarihi: 09.07.2018; Makale Kabul Tarihi: 08.10.2018)

Giriş

Arapça “gezmek, gezi” anlamındaki “seyâhat” ile Farsça “risâle, mektup” anlamına gelen “nâme” kelimelerinden oluşan Seyahatname¹, kısaca “bir yazarın gezip gördüğü yerlerden edindiği bilgi ve izlenimlerini anlattığı eser”² olarak tanımlanabilir. Bu türden eserlerde siyasi, idari, iktisadi, sosyal, kültürel, dini, tarihi, coğrafi ve sair konulara dair bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerin niteliğini büyük ölçüde seyyahın kimliği belirlemektedir. Öte yandan seyyah, kendisini yabancı hissettiği toplumlarda, o toplum için olumsuz bir anlatım sergileyebilmektedir.³ Bununla birlikte seyyahın ön yargılı yaklaşımı onun eğitim durumuna, içinde yetiştiği topluma ya da psikolojik durumuna bağlı olarak ortadan kalkabilir. Bu çalışmanın temelini oluşturan seyahatnamenin yazarı Halepli Paul’da da benzer bir durum söz konusudur. O, eserini bir din adamının gözüyle yazmış, ancak farklı inançları yakından tanıma fırsatına sahip olduğundan ön yargılarından kolaylıkla sıyrılabilmektedir.

Bu çalışmada Halepli Paul’un hayatına ve eserine dair genel bir değerlendirme yapılarak Sibiryaya hakkında vermiş olduğu bilgiler irdelenmiştir. Halepli Paul ve eseri başta Romen tarihçiler olmak üzere Alman, Ukraynalı ve Rus tarihçiler tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.⁴ Türkiye’de ise bu konuda yeterince çalışma bulunmamaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla Halepli Paul’a ilk defa atıf yapanlardan birisi Osman Turan olabilir.⁵ Yakın bir dönemde Hasan Çolak, Macarius ve oğlu Halepli Paul’a dair bir tanıtım yazısı yazmıştır.⁶ Bunun dışında Anadolu kentlerine ve Müslüman-Hıristiyan ilişkilerine dair çalışmalarda Halepli Paul’a müracaat edenler de

¹ Hüseyin Yazıcı, “Seyâhatnâme”, *DİA*, C. XXXVII, s. 9.

² Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 1744.

³ İbrahim Şirin, “Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültürel ve Düşünce Tarihi Yazımında Yeri ve Önemi”, *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnâmeler*, Ed. Mehmet Ali Beyhan, s. 177.

⁴ Carsten Walbner, “Macarius ibn al-Zaim”, *Christian-Muslim Relations 1600-1700*, Ed. David Thomas-John Chesworth, Leiden-Boston 2017, s. 346 vd.

⁵ Osman Turan, Osmanlı Devletindeki inanç özgürlüğünü Halepli Paul’un bu konuya dair övgü dolu anlatımını örnek vererek açıklamaya çalışmıştır. (Bkz. Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, C. II, İstanbul 1999, s. 193).

⁶ Hasan Çolak, “17. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Arap-Hıristiyan Müelliflerine İki Mühim Örnek: Antakya Ortodoks Patriği III. Makarios ibn el-Za’im ve oğlu Halep Başdiakonusu Paulos”, *Toplumsal Tarih*, S. 234, 2013.

bulunmaktadır.⁷ Ancak Türkçe literatürde Halepli Paul'un Sibirya anlatısı üzerine bu güne kadar bir araştırma yapılmamıştır.

Halepli Paul'un Hayatına ve Eserine Genel Bir Bakış

Halepli Paul 1627'de Halep'te doğmuş, 1669'da da Tiflis'te ölmüştür. Babası, 1647 ile 1672 yılları arasında Antakya Rum-Ortodoks Patriki olan Macarius (Makariyus) ibn al-Zaim'dir. Çocukluğu babasının yanında geçmiş ve Rum-Ortodoks geleneğine uygun bir eğitim almıştır. Halep ve Şam gibi büyük İslam şehirlerinde yaşadığından İslam inancını yakından tanımış ve bu inanç hakkında ayrıntılı bilgi edinmiştir. Macarius 1647'de patriklik makamına getirilince, o da babasının yanına diyakoz⁸ olarak atanmıştır. Babasının yanından hiç ayrılmamış, onun özel katipliğini yapmış ve onun en yakın yoldaşı olmuştur. Babasının 1652'de Rusya'ya yaptığı yolculuğa katılmıştır.⁹

Macarius, Halepli Paul ve beraberindeki din adamlarının yolculuğu Temmuz 1652'de Halep'ten başlamıştır. Halepli Ortodoks din adamları, Adana-Konya-Bursa-İstanbul üzerinden Boğdan'a gelerek, birkaç yıl Boğdan ve sonrasında Eflak'ta yaşayarak Ukrayna üzerinden 26 Ocak 1655'te Moskova'ya ulaşmışlar,¹⁰ burada bir buçuk yıl vakit geçirip Ukrayna-Boğdan-Karadeniz-Amasra-Sinop-Tokat-Sivas-Darende-Elbistan-Zeytun üzerinden Halep'e dönmüşlerdir. Bu güzergâhlarda anlaşılacağı üzere Halepli Paul Sibirya'ya hiç gitmemiştir. Ancak Moskova'da bulunduğu süre zarfında Sibirya'da görev yapmış devlet adamlarıyla ve Sibirya'dan gelen Türklerle sık sık görüşerek Sibirya hakkında epeyce malumat toplamıştır.

Macarius ibn al-Zaim'in Rusya seyahati, Antakya Rum-Ortodoks Kilisesinin içinde bulunduğu mâlî sorunlardan ileri gelmiş gibi görünmektedir. Macarius, 1647'de Antakya Rum-Ortodoks Kilisesi'ne patrik olarak seçildiğinde kilisenin tamiri ve Halep bölgesindeki Hıristiyan cemaatin devlete olan birikmiş vergi

⁷ Mesela, Süreyya Eroğlu-A. Alev Direr Akhan, "Seyahatnameler'de Sinop", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2013, 17 (1), ss. 257-272; Elif Toktay, "17. Yüzyıl Hıristiyan Arap-Süryani Literatürüne Bir Bakış: Konular ve Tartışmalar", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası, Sempozyum Bildirileri*, Ed. Hidayet Aydar-Ali Fikri Yavuz, İstanbul 2017, ss. 579-597.

⁸ Diyakoz, Papazın yardımcısıdır. (Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 543)

⁹ Walbiner, "Macarius ibn al-Zaim", s. 343; Iona Feodorov, "Paul of Aleppo", *Christian-Muslim Relations 1600-1700*, Ed. David Thomas-John Chesworth, Leiden-Boston 2017, s. 355; Abdallah Raheb, *Concentration of the Union in the Orthodox Patriarchate of Antioch (1622-1772)*, Beirut 1981, s. 79.

¹⁰ Raheb, a.g.e., s. 83.

borcu için paraya ihtiyaç duymuştur.¹¹ Romen tarihçi İoana Feodorov, Macarius'un bu noktada Doğu Kiliselerine karşı "cömertliği ile tanınmış" olan Romen prensliklerine (Eflak-Boğdan) müracaat ettiğini belirtmektedir.¹² Antakya Ortodoks Kilisesi'ne dair çalışmasında Abdallah Raheb, Macarius'un kilisenin mâlî sıkıntıları için çözüm arayışı içerisinde olduğunu, ancak Boğdan'a Boğdan Voyvodası Vasil Lupu'nun daveti üzerine gittiğini yazmaktadır. Ayrıca Raheb, bu süreçte Macarius'un Halep Valisi Kara Hasan Paşa ile de anlaşmazlık içerisinde olduğunu ifade etmektedir.¹³ Diğer taraftan, "1652'de Patrik Nikon'un Rus Ortodoksluğu'nu Yunan kültürü çerçevesinde yeniden oluşturma" gayreti¹⁴ neticesinde ortaya çıkan tartışmalarda Macarius'un görüş bildirmesi ve tartışmaların sonlandırılmasında İskenderiye ve İstanbul Patriklerinin dışında Macarius'un da katkıda bulunması, yolculuğun dini-siyasi boyutunun bir işaret olarak algılanabilir.¹⁵

Macarius'un Rusya seyahati,¹⁶ oğlu Halepli Paul tarafından yazılmıştır. Halepli Paul yolculuk esnasında tutmuş olduğu notları Halep'e döndükten sonra Diyakoz Gabriel'in ricası üzerine gözden geçirip "Safrat al-batriyark Makariyus al-thalith al-Antaki" adıyla kaleme almıştır.¹⁷ Eser, uzun bir süre yazma olarak kaldıktan sonra ilk defa F. C. Belfour tarafından "The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch: written by His Attendant Archdeacon, Paul of Aleppo, in Arabic" adıyla İngilizceye tercüme edilmek suretiyle birinci cildi 1829-35'te, ikinci cildi ise 1836'da Londra'da basılmıştır.

¹¹Raheb, a.g.e., s. 80; Walbiner, "Macarius ibn al-Zaim", s. 344. İoana Feodorov, "Ottoman Authority in the Romanian Principalities as Witnessed by a Christian Arab Traveller of the 17th century: Paul of Aleppo", *Proceedings of the 22nd Congress of I'Union Européennedes Arabisants et Islamisant*, Cracow, 2004, 2006, s. 295; Hilary Kilpatrick, "Journeying towards Modernity. The 'Safrat al-Batrak Makariyus' of Bulusibn al-Zaim al-Halabi", *Die Welt des Islams*, New Series, Vol 31, Issue 2 (1997), s. 156.

¹²İoana Feodorov, "Ottoman Authority...", s. 296.

¹³Raheb, a.g.e., s. 80, 82.

¹⁴Kürşat Demirci, "Ortodoksluk", *DİA*, C. XXXIII, s. 411.

¹⁵Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epeçeli, C. 4, İstanbul 2005, s. 156.

¹⁶Macarius, 1664'te Gürcistan üzerinden Rusya'ya bir seyahat daha düzenlemiş ise de Paul bu seyahat sırasında edindiği bilgileri, ilk seyahatindeki notlarının doğruluğunu teyit etmek için kullanmıştır. (Carsten Walbiner, "The Second Journey of Macarius Ibn az-Zaim to Russia (1666-1668)", *Rusiyawa-urthdhuks al-sharq*, Balamand/Lebanon 1998, s. 99 vd.

¹⁷Feodorov, "Paul of Aleppo", s. 357; Charles J. Halperin, "In the Eye of the Beholder: Two Views of Seventeenth-Century Muscovy" *Russian History*, Vol. 24, No. 4 (1997), s. 412.

F. C. Belfour tercümeyi içinde çeşitli hataların bulunduğu tek bir nüshaya dayanarak yapmıştır. Bu hataların dışında F. C. Belfour'un uzun metinlerin çevirisinde yaptığı hatalar da mevcuttur. Onun eserini dikkate alarak yapılan tercümelerde bu hatalar tekrar edilmiştir.¹⁸ Eser İngilizceden sonra Rusçaya tercüme edilmiştir. Rusça tercümesi G. Murkos tarafından yapılmış ve 1896-1900 yılları arasında 5 bölüm halinde "*Puteshestvie Antiokhiyskogo Patriarkha Makariya v Moskvu v Seredine XVII v.*" adıyla Moskova'da yayınlanmıştır.¹⁹ Bu yayınları XX. yüzyılda Fransızca ve Polonyaca tercümeleri takip etmiştir.²⁰

Halepli Paul eserini sade bir Arapça ile yazmıştır. Arap dili uzmanlarına göre eserde günlük konuşma dilinden kelimeler kullanılmıştır. Eserdeki gramer hatalarının sebebi bundan ileri gelmiş olabilir. Eserde birbirini tekrarlayan anlatımlar ve zaman zaman da abartılı sayısal ifadeler bulunmaktadır. Bununla birlikte eserin asıl olumsuz yanı, Halepli Paul'un Ruslara karşı eleştiride bulunmaktan kaçınmasıdır.²¹ Bu durum, Rus çarlarının, III. Roma Nazariyesi çerçevesinde kendilerini Ortodoksların hamileri olarak nitelendirmelerinden ileri gelmiş olabilir. Halepli Paul'un Sibirya'nın Rusya'nın hakimiyetine girişini, III. Roma Nazariyesi'nin şahsında vücut bulduğu IV. İvan'a atfetmesi ve IV. İvan'a övgüler düzmesi, bu hamiliğe ve III. Roma Nazariyesi'nde belirtilen hedeflere yapılan bir göndermedir. Halepli Paul bu göndermeyi Osmanlı Devleti'ni yermeden yapmaktadır. Osmanlı tebaası olduğundan iktidarla anlaşmazlığa düşmemek için mi yoksa Türk-İslam kültür ve medeniyeti içerisinde yetiştiği için mi yergiden kaçınmıştır? Bu soruya net bir cevap vermek güçtür. Fakat Halepli Paul'un IV. Murad'ın Bağdat'ı fethetmesini sevinçle karşılaması, Osmanlı padişahları için hayırlı dualarda bulunması²², yasak olmasına rağmen Moskova'da Sibiryalı Tatarlarla gizlice görüşmesi ikinci ihtimali daha makul kılmaktadır.²³

¹⁸ Feodorov, "Paul of Aleppo", s. 367-368.

¹⁹ B.H. Sumner, "Reviewed Works: The Travels of Macarius by Laura Ridding", *The English Historical Review*, Vol. 52, No 205 (1937), s. 127.

²⁰ Halperin, a.g.m., s. 412.

²¹ İona Feodorov, "Paul of Aleppo", s. 357; Halperin, a.g.m., s. 412, 418; Kilpatrick, a.g.m., s. 164.

²² Çolak, a.g.m., s. 90.

²³ Paul of Aleppo, *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch: written by His Attendant Archdeacon, Paul of Aleppo, in Arabic*, Translated F. C. Belfour, C. II, London 1836, s. 15.

Halepli Paul'un Eserinde Sibirya

Halepli Paul'a göre Ruslar IV. İvan döneminde Kazan ve Astrahan Hanlıklarını ele geçirdikten sonra Sibirya üzerine yürümüşler ve Kazakları²⁴ kullanarak burasını ele geçirmişlerdir. Ona göre bu hadise IV. İvan'ın "...büyük bir zaferi.." idi ve Hıristiyanlık uğruna yapılan bu mücadele ile "...kafirlerin ve boş inanç sahibi insanların toprakları Hıristiyanların kilise ve manastırları ile dolmuştu". Bu anlatım Hıristiyan bir din adamının bakış açısına uygun görünmektedir. Bununla birlikte O, Sibirya'nın "...itaat altına alınması halen devam ediyor" diyerek farkında olmadan IV. İvan için yaptığı övgülere gölge düşürmüş ve Rusya'nın Sibirya'daki ilerleyişinin gerçekte farklı olduğuna işaret etmiştir.²⁵

²⁴ Kazaklar, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan, etnik kökenleri tartışmalı olan ve Kossak adıyla da anılan Hıristiyan bir topluluktur.

²⁵Paul of Aleppo, a.g.e., s. 5. Novgorod Slavlarının XI. yüzyılın ortalarına doğru Batı Sibirya üzerine sefer düzenledikleri bilinmektedir. Altın Orda Devleti'nin kurulmasından sonra bu seferler sekteye uğramıştır. Altın Orda'nın çöküş döneminde Ruslar, yeniden harekete geçmişler ve 1483'te Uralları aşarak İrtiş Nehri'ne ulaşmışlardır. Ruslar, 1499'da bir başka sefer daha düzenlemişlerse de coğrafi etkenlerden dolayı bölgede hâkimiyet kuramamışlardır. (Akdes Nimet Kurat-Ahmet Temir, "Sibir (Sibirya) Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, Ankara 1992, s. 439; Hadi Atlası, *Sibir Tarihi*, Çev. Eser Havare, Ankara 2016, s. 28-29) Bununla birlikte 1555'te Sibir Hanı Yedigâr Han, Şibani tehlikesine karşı Rusya'nın himayesini talep edince Ruslar yeniden bölgede etkili olmaya başlamışlardır. 1563'te Şibanilerden Küçüm Han, Sibir tahtını elde etmiş ve açıkça Rusya'ya meydan okumuştur. Bu hadise Rusların Sibirya üzerine yürümeleri için uygun bir zemin oluşturmuştur. (Serkan Acar, "Sibir Hanlığı (1464-1598)", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul 2013, s. 786, 788-789, 793) Öte yandan Rusya'nın önemli tüccar ailelerinden birisi olan Stroganovlar, çıkarları doğrultusunda çarları Sibirya üzerine yürümeye teşvik etmişler, bununla yetinmeyerek kendileri de Don Kazaklarını kullanarak bizzat Sibirya topraklarına baskınlar düzenlemişlerdir. (Kurat, a.g.m., s. 439-400; Atlası, a.g.e., s. 29 vd.; W. Bruce Lincoln, *Vahşi Batı Sibirya ve Ruslar*, Terc. Mehmet Harmancı, İstanbul 1996; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1996, s. 269)1582'de Straganovların hizmetine giren Don Kazaklarından Yermak, 840 kişilik bir kuvvetle Sibir Hanlığı topraklarına girmiştir. Yermak 1584'te Küçük Han'ın bir baskınında öldürülmüştür. Ancak Rus ilerleyişi devam etmiş ve nihayet Ruslar 1598'de Sibir Hanlığını ele geçirmişlerdir. (Rasonyi, a.g.e., s. 269) Bundan sonra Ruslar Sibirya'daki ilerleyişlerine devam etmişler, 1620'li yıllarda Sibirya'nın doğu topraklarına girmişlerdir. (Lincoln, a.g.e., s. 42 vd.) 1683'te ise Sibirya'nın tamamı Rusların egemenliği altına girmiştir. (Kurat, a.g.m., s. 450; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1999, s. 168).

Ruslar Sibirya'yı aldıktan sonra burası Rusya'nın bir eyaleti haline gelmiştir. Halepli Paul'a göre bu eyalet iki kısımdan oluşmaktadır.²⁶ Buna göre ilk eyaletin sınırları Moskova'nın üç dört aylık uzağındadır ve burada oturanların çoğunluğu Müslümanlardan oluşmaktadır. İkinci kısma ise üç yıllık bir yolculuktan sonra ulaşılmaktadır. Halepli Paul, IV. İvan zamanında çıkarılan bir kanun ile burada görev yapacak voyvodaların görev sürelerinin üç yıl olarak belirlendiğini ifade etmektedir. Ancak bu bölgenin Rusya'nın hakimiyetine girişi IV. İvan'dan sonra gerçekleştiğinden, bu hukuki düzenleme başka bir çar dönemine ait olmalıdır. Görev süresinde yapılan kısıtlama, voyvodaların bölgede nüfuz kazanmasını önlemek ya da bölgeden elde edilen gelirlerin düzenli bir şekilde Moskova merkezine aktarılmasını sağlayabilmek için olabilir.²⁷

Halepli Paul'a göre bölgenin en önemli iktisadi faaliyeti kürk ticaretidir. O, Moskova'da buldukları sırada Sibirya'dan yeni dönen bir voyvodaya misafir olduklarını ve bu voyvodadan üç yıllık görevi süresince çarın hazinesi için 180.000 bin dinar²⁸ değerinde samur, kakım kürkü ve balık dişi temin ettiğini öğrenmiştir.²⁹ Kürkün insanlar için büyük karlar sağladığı 1623 yılında Sibiryalı bir memurun kaleme aldığı raporda açıkça ortaya konulmuştur. Rapora göre 110 ruble değerinde iki siyah tilki kürkünü çalan İvan Afanasiev isimli birisi bu kürklerin karşılığında 5 iyi at, 10 büyük baş hayvan, 20 koyun, birkaç düzine tavuk ve elli dönümlük arazi satın almış, bu arazinin üzerine de bir kulübe inşa ettirmiştir.³⁰ Kürkten elde edilen yüksek kazanç Rusya'dan Sibirya'ya yapılan göçleri artırmıştır. Halepli Paul'un, Sibirya'daki Kazakların sayısının iki yüz bini aştığına dair söylentiler hakkında verdiği malumat bu olgu ile ilişkili olmalıdır.³¹

Halepli Paul'a göre Sibirya'da siyah tilki, samur ve kakım olmak üzere üç değerli kürk bulunmaktadır. O, siyah tilkinin nadir bir hayvan olduğunu, kürkünün geceleri parladığını ve kalitesine göre 50 ila 100 dinar arasında bir fiyatla satıldığını anlatmaktadır. Değerli olduğundan bu kürkün ticareti çarın tekelindedir. Halepli Paul'un "*ruhban sınıfının ya da kâtiplerin çoğu bu kürkten*

²⁶ Bunlar W. Radloff'un XIX. yüzyılın ikinci yarısında Sibirya'nın iki büyük vilayeti olarak gösterdiği Tobolsk ve Tomsk vilayetleri olmalıdırlar. (W. Radloff, *Sibirya'dan*, Çev. Ahmet Temir, C. I, İstanbul 1994, s. 19)

²⁷ Paul of Aleppo, a.g.e., s. 12.

²⁸ Dinar, Arapların altın paralara vermiş oldukları isimdir. (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul 1993, s. 451)

²⁹ Paul of Aleppo, a.g.e., s. 12.

³⁰ Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade 1550-1700*, Los Angeles 1943, s. 29.

³¹ Paul of Aleppo, a.g.e., s. 13.

yapılan kalpakları büyük bir gururla giyerler” demesine bakılırsa, bu kürk bir sosyal statü göstergesi olarak kabul edilebilir.³²

Kediye benzeyen samur ya da diğer adıyla *İskit Gelinciği*, ağaç kovuklarında yaşayan, çevre şartları iyi olduğunda kürkünün kalitesi de artan, ormanlık, dağlık ve el değmemiş yabancı ortamlarda yaşayan bir hayvandır. Avcılar samuru bu iş için eğitilmiş köpekleriyle yakalamakta ya da kürküne zarar vermeden başından ok ile vurmaktadırlar. Bu hayvanın kürkünün en değerli kısmı sırtıdır. İki sırtın bir araya getirilmesi ile oluşan parçaya “çeş” adı verilir. “Çeş”in yüz dinara kadar ulaşan bir pazar fiyatı bulunmaktadır. Siyah tilkide olduğu gibi “çeş” de bir sosyal statü göstergesidir. Buna göre bu kürk “*sadece beyler, prensler...zenginler...*” içindir. Öte yandan samur kürkü yıl geçtikçe değer kaybetmektedir. Bunun sebebi “*gece kadar siyah olan*” kürkün zamanla renginin kırmızıya dönmesidir. Bu kürkün bir başka özelliği daha bulunmaktadır. O da kürkün ışığa göre renk değiştirmesidir. Gün ışığında kürk parlamakta, buna karşılık bulutlu havalarda kürkün rengi solmaktadır. Bu yüzden Halepli Paul’un ifadesiyle “*usta mücevhercileri yanıltan sahte mücevherler gibi aldatıcıdırlar.*” Halepli Paul samur kürkünün Sibiry’a da ucuz olmasını bu gerekçe ile izah etmektedir. Buna ilaveten yerel ahalinin samur kürkünden dikilmiş kıyafetler giymelerine ve Moskova yönetiminin bu kürk için 1/10 gibi düşük bir oranda vergi talep etmesine bakılırsa samur, Sibiry’a da bolca bulunan bir hayvan olabilir ve bu durumun kürk fiyatlarının ucuzlaşmasında tesiri bulunabilir.³³ Moskova’da samur kürküne duyulan aşırı talep ve bu kürk için belirlenen vergi oranının düşük oluşu, bu hayvanın aşırı avlanılmasına yol açmış, nihayet 1684’te çıkarılan bir kanunla Sibiry’a’nın batısında samur avlanması yasaklanmıştır.³⁴

Halepli Paul beyaz renkli bir kürk hayvanı olan kakımın sadece Asya’da değil aynı zamanda Avrupa’da da bol miktarda bulunduğunu anlatmaktadır. Bu yüzden kakım kürkü diğer kürk türlerine göre piyasada daha fazla bulunmaktadır. Ancak fiyat açısından yine de pahalıdır. Bunun sebebi, kakımın zor ele geçirilen bir hayvan olmasıdır. Halepli Paul bu hayvanın “*kızdırıldığında çok vahşi ve inatçı olduğunu*” anlatmakta ve Kolomna’dayken bu hayvanının peşine düşen insanlar için “*...ellerinde silah olmalarına rağmen hiçbiri onu ne yakalayabildi ne de öldürebildi...Sonunda (kakım) nehre girdi ve suyun altına daldı...*” demektedir. Halepli Paul’a göre kakımdan yapılan giysiler Rusya’daki “*molla ve kadılar*” tarafından giyilmektedir. Bu noktada kakım kürkü hem

³²Paul of Aleppo, a.g.e., s. 9.

³³Paul of Aleppo, a.g.e., s. 6, 7.

³⁴ İlyas Topsakal, *Sibirya Tarihi*, İstanbul 2017, s. 120.

sosyal statüyü gösteren hem de etnik farklılığa vurgu yapan bir sosyal ve siyasal araç olarak görülebilir.³⁵

Halepli Paul, kürk dışında Sibirya'nın önemli ticari malları arasında ravent, balık dişi ve miski saymaktadır. Bunlardan ravent Çin'de yetişmesine rağmen, Moskova'ya Sibirya üzerinden ulaşmaktadır. Raventin fiyatı kalitesine göre değişmektedir. Buna göre birinci kalitede olan raventin her pudu³⁶ Moskova'da 40 dinara satılmaktadır. Düşük kalitedeki raventlerin pudu ise 15 dinardır. Kaliteli ravent sert, ağır, ortası kırmızı ve ıslatıldığında bir kağıdı "safran gibi" boyayabilmektedir. Rusların likör yapımında kullandıkları bu bitki, Rum tüccarlar tarafından İstanbul'a ulaştırılmakta, Rum tüccarlar bunun ticareti ile büyük karlar elde etmektedirler.³⁷

Balık dişi karada ve denizde yaşayan bir hayvana (mors) aittir. Balık dişi sular donduğunda morsun buzun altındaki suya ulaşmak için dişleriyle buza vurduğu sırada kırılan dişlerinin bölge ahalisi tarafından toplanmasıyla elde edilmektedir. Balık dişleri diğer ürünlerde olduğu gibi kalitesine göre fiyatlandırılmaktadır. İyi kalitede balık dişinin her pudu Moskova'da 50 dinardır. Dişin kalitesine göre bu fiyat bazen 10 dinara kadar düşmektedir.³⁸

Misk, içecek olarak kullanılmaktadır. Ancak Moskova'da bu ürünün alıcısı bulunmamaktadır. Halepli Paul, miskin İran'da daha fazla itibar gördüğünü belirtmekte ve İranlıların bunu Moskova'dan her poundunu 40 dinara satın aldıklarını belirtmektedir. Ona göre İranlılar bu ürünü daha önce doğrudan Sibirya'dan tedarik etmekteydiler. Fakat Ruslar Sibirya'yı ele geçince Sibirya'ya gitmeyi bırakmışlardır.³⁹ Halepli Paul'un İranlı tacirlere dair verdiği bu bilgilerin doğruluğu tartışmalıdır. XVII. yüzyılda Fars kökenli Taciklerin ticaret amacıyla Sibirya'daki kentlere gittikleri bilinmektedir. Bunlar, Buharalı tacirlerle birlikte hareket ettiklerinden Buharalılar olarak ifade edilmektedirler.⁴⁰

Halepli Paul'un Sibirya bahsinde üzerinde durduğu bir diğer konu iklim ve bu iklime bağlı olarak gelişmiş olan yaşam şeklidir. O, bu konuda şu bilgileri vermektedir:⁴¹

³⁵Paul of Aleppo, a.g.e., s. 9.

³⁶Pud, Çarlık Rusya'sında kullanılan bir ağırlık ölçü birimidir. 1 pud 16,3 kg'dır. (E. Mustafayev-V.G. Şerbininin, *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1996)

³⁷Paul of Aleppo, a.g.e., s. 13, 14.

³⁸Paul of Aleppo, a.g.e., s. 14.

³⁹Paul of Aleppo, a.g.e., s. 16.

⁴⁰N. A. Tomilov, *Batı Sibirya Türkleri*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2013, s. 120, 124.

⁴¹Paul of Aleppo, a.g.e., s. 13.

“Sibirya sakinlerinin tamamı buğdaydan habersiz oldukları için bizim kullandığımız ekmeği bilmiyorlar. Bu iklimde kar ve soğuk, yaz ve kış sürekli devam ettiğinden onların besinleri haşlanmış balık ve yaban hayvanın etinden ibarettir. Bununla birlikte Havari Yortusunda (4 Haziran-11 Temmuz) buzların eridiği ve nehirlerin aktığı; Meryem Ana Gününde (15 Ağustos) tekrar karın yağdığı ve suların donduğu, bu süreçte kırk günlük bir yazın yaşandığı söyleniyor. Bu yüzden ekme ve buğday onlar için büyük bir hediyedir.”

Muazzam büyüklükteki bir coğrafya olan Sibirya'nın bazı bölgelerinde tarım önemli bir uğraş olmakla beraber, Sibirya sakinlerinin geçimlerini avcılık, hayvancılık ve balıkçılıkla sağladıkları bilinmektedir.⁴² Bu noktada Halepli Paul'un tespitleri dikkate değerdir.

Halepli Paul'un eserinde aynen aktardığı Patrik Nicon ile Sibiryalı bir grup arasında geçen konuşma Sibirya'ya ve Sibirya sakinlerine dair en ayrıntılı bilgileri içermektedir. Konuşma Patrik Nicon'un Sibiryalılara yaşadıkların yer ile Moskova arasındaki mesafeyi sorması ile başlamaktadır. Bu soru Sibirya'nın kendisinden ziyade Sibirya'ya yapılan yolculuğun daha fazla merak uyandırdığını ortaya koymaktadır. Nitekim Halepli Paul, Sibiryalıların cevabından sonra Sibirya'ya yapılacak olan yolculuğun ne kadar zor ve zahmetli olduğunu ispata çalışmaktadır. Bu anlatımdan sonra Halepli Paul, tekrar konuşmaya dönmüştür. Konuşmanın devamında Patrik Nicon yolculuğun neyle yapıldığını sormuştur. Onlar da köpeklerin çektiği kızaklarla⁴³ seyahat ettiklerini anlatmışlardır. Bu bahis Halepli Paul'un dikkatini çekmiş, konuşmadan sonra bizzat köpekleri görmeye gitmiş ve köpeklerin büyüklüğü karşısında korkuyla karışık bir şaşkınlık yaşamıştır. Patrik Nicon'un Sibiryalılara sorduğu üçüncü soru onların yiyip-içtikleri ile alakalıdır. Bu soruya verdikleri cevaplardan onların köpeklerinin avladıkları hayvanları çiğ olarak tükettikleri ve içecek olarak da sadece suyu kullandıkları, kış aylarında ise su içmek yerine kar yedikleri anlaşılmaktadır. Patrik Nicon, son olarak *“İnancınızda nasıl ibadet edersiniz?”* diye sormuş, onlar da *“çeşitli hayvanlardan ve şekillerden oluşan totemlere ve göğe tapındıklarını”* söylemişlerdir. Halepli Paul, orada bulunanlar arasında şaşkınlığa sebep olan bu cevabı Sibiryalılar arasında Hıristiyanlığı yaymak için bir fırsat olarak görmüştür.⁴⁴

⁴²İlyas Topsakal, Türk Tarihi Açısından Sibirya'nın Kısa Tarihi (Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar), *Turkish Studies*, Vol 6/1, 2011, s. 1866 vd; Topsakal, a.g.e., s. 88; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2016, s. 314

⁴³ Köpeklerin kızaklarda kullanılması Sibirya Tatarları arasında sıklıkla görülen bir durumdur. (Tomilov, a.g.e., s. 217, 218, 226).

⁴⁴Paul of Aleppo, a.g.e., s. 15.

Bu Sibiryalıların kimler oldukları eserde net bir şekilde belirtilmese de onlar hakkında söylenebilecek birkaç hususiyet bulunmaktadır. Halepli Paul, Sibiryalıların köpeklerinden bahsederken *“Onların (Patrik Nikon ile görüşen Sibiryalıların) asilzadelerinin evlerindeki büyük köpekleri görmeye gittik. Köpek kulübeleri kapılarının yanlarında ahşaptan inşa edilmişti...”* demektedir. Bu köpeklerin çektikleri kızaklar hakkında da şunları anlatmaktadır:⁴⁵ *“...bu kızaklar önünde seyyahların oturduğu ipek örtülü bir yere sahiptir...Samur kürkü ya da diğer malları taşıdıklarında, onları yağmur ve kardan koruyacak deriden çantalara koyarlar ve onların üzerine otururlar...”*. Bu bilgiler, Patrik Nikon ile görüşenlerin Moskova'da ikamet eden bir tacirin adamları olduklarını göstermektedir. Mevcut bilgiler ışığında bu tacirin inancını kestirmek bir hayli güçtür. Ancak Moskova'da kendisine ait bir eve sahip olmasından ve adamlarının Ruslarla hiçbir kısıtlamaya tabi olmadan görüşebilmelerinden hareketle bu tacirin Müslüman olmadığına dair bir varsayımda bulunulabilir.

Halepli Paul'un, Moskova'da karşılaştığı başka bir Sibiryalı gruba ilişkin anlattıkları Rusya'daki Müslümanların durumunu ve Rus yönetiminin Müslümanlara bakışını anlama açısından önemlidir. Halepli Paul, Sibiryalılarla ilgili şu bilgileri vermektedir:⁴⁶

“...Onlar imparatora (çara) yıllık üç bin dinar vergi ödüyorlar. (Moskova'ya) Avrupalılara satılmak üzere birinci kalitede misk ve ravent getiriyorlar... Büyük bir kısıtlama altında olan bu kişilerin (Moskova'da) tek başlarına yürümelerine izin verilmiyor. Yeniçeriler (Strelestler) tarafında takip ediliyorlar. Hiçbir kimse onlarla bir tek kelime dahi konuşmıyor. Fakat bizim yaptığımız gibi büyük bir gizlilik içinde onlarla konuşmak (mümkün)...Onlar (bana) eskiden taştan yapılmış cami ve minarelerinin olduklarını söylediler. Bu yapılar Patrik Nikon tarafında yıkılmış. Onlar manastırları kilise, bütün Hristiyanları da Kazak olarak biliyorlar...”

Halepli Paul'un eserinde Sibirya'ya ilişkin son konu Moğolistan'da yaşayan Moğollarla ilgilidir. Halepli Paul, Moğollarla ilgili şu bilgileri vermektedir:⁴⁷

“Altın Sultanına (سلطان الذهب) ve ülkesine gelince: onlar Sibirya'nın doğusu ve kuzeyinde bulunmaktadırlar. Altın Sultanı, şu anki Moskova İmparatorunun⁴⁸ babası zamanında itaat etmiştir. Onun ülkesi Kazaklar tarafından fethedildi...O, her yıl imparatora külçe altınlar, altın ve brokarlar ile süslenmiş eyerler, iyi atlar ve çelikten daha sert saf sarı bakırdan

⁴⁵Paul of Aleppo, a.g.e., s. 15.

⁴⁶Paul of Aleppo, a.g.e., s. 16.

⁴⁷Paul of Aleppo, a.g.e., s. 18.

⁴⁸ Halepli Paul, I. Aleksey (1645-1676) zamanında Moskova gelmiştir. Bu çarın babası ise 1613-1645 yılları arasında hüküm süren I. Mihail'dir.

yapılmış kaliteli zirhlar göndermektedir. Bu ülkede seyahat etmenin yaklaşık bir yıl gibi bir uzun zaman aldığı söylenmektedir. İnsanları çirkin görünüşlü ve ...vahşidir....Altın Sultanının Hanifelîği seçmiş olduğu söylenmektedir: İmparator İvan, bu ülkeyi fethetmeden önce kuzey ve doğunun tamamı Hanefî Müslüman idi... Altın Sultanı kız kardeşini Kiev kralı Vladimir'e gönderdiğinde, ülkesi St. Peter tarafından çoktan vaftiz edilmişti..."

Halepli Paul'un Altın Sultanı olarak bahsettiği kişi, 1609'da Kırgız-Nor ve Ubsar-nor bölgelerinde bir devlet kurduktan sonra Altın Han unvanını alan Şuluy Ubaşa Hangtaycı'dır.⁴⁹ O, 1616'da çar tarafından kendisine elçi olarak gönderilen Ataman Vasiliy Tümenez ve Onbaşı İvan Petrov'un diplomatik girişimleri sonucunda çarın yüksek hakimiyetini tanımıştır.⁵⁰ Bu noktada Halepli Paul'un vermiş olduğu bilgiler tarihi gerçeklerle örtüşmektedir. Buna karşılık Altın Han'ın İslamiyeti kabul ettiğine ve Moğolların bir zamanlar Müslüman olduğuna dair bilgilerin doğruluğu tartışmalıdır. Zira, XVI. yüzyıla kadar Moğollar Şamanist idiler. XVI. yüzyılın ortalarında bazı Moğol boylarında Lamaizm'e geçişler görülmüştür. Aynı yüzyılın sonlarında ise Moğollar Tibet Budizm'ine geçmişlerdir.⁵¹

Altın Han'ın kız kardeşi ile Kiev Knezi Vladimir arasındaki evliliğe gelince: Halepli Paul'un bahsettiği knez, I. Vladimir (980-1015) veya II. Vladimir (1113-1125) olmalıdır. Ancak her iki knez de Cengiz Han'dan⁵² önce yaşamışlardır.⁵³ Dolayısıyla böyle bir evlilik söz konusu değildir. Şu haliyle bu evlilik Rusya'daki *Moğol Hâkimiyet Dönemi*'ndeki Rus-Moğol ilişkilerinin bir hatırası olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Halepli Paul, Osmanlı tebaası Ortadoğulu Hıristiyan bir Arap'tır. Onun olaylara bakışında bu çok yönlü kimliğinin tesiri bulunmaktadır. Bu durum, onun Sibirya'nın tarihine ve Sibirya'da yaşayan toplumların kültürüne dair anlatımında açıkça görülmektedir.

Halepli Paul'un Sibirya hakkında vermiş olduğu bilgiler, Rusların Sibirya'yı ele geçişi, Sibirya'nın iklimi, kürk ticareti, Sibirya'da yaşayan toplumların

⁴⁹Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, Tercüme Halil İnalçık, Ankara 2011, s. 496-497. Altın Han tarafından kurulan devlet, yine kurucusuna atfen Altın Han adıyla anılmıştır. (Bkz. Grousset, a.g.e., 497)

⁵⁰Radloff, a.g.e., s. 155 vd.

⁵¹Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığının Siyasi Tarihi*, Basılmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 14; Grousset, a.g.e., s. 498, 499.

⁵²Cengiz Han, 1155 yılında doğmuştur. (Grousset, s.208)

⁵³Kurat, a.g.e., s. 27, 40.

inançları gibitarihi, coğrafi, iktisadi ve kültürel-antropolojik konular olmak üzere dört başlık altında incelenebilir. Halepli Paul, Sibirya tarihine ilişkin din eksenli (Hıristiyan-Ortodoks) bir anlatım sergilemiş, ancak bunu yaparken mümkün olduğunca Müslümanlara yönelik eleştirilerde bulunmaktan kaçınmıştır. Müslüman olmayan Türk unsura bakışı da ihtiyatlıdır. Öte yandan, Moğollar bahsinde daha farklı bir anlatım sergilemiştir. O, Moğolları Sibirya dışında yer alan bir unsur olarak göstermiş, Moğol topraklarının Ruslar tarafından ele geçirilişini ve bu topraklarda Hıristiyanlığın yayılışını dini ve tarihi bir zemin üzerine oturtturarak meşrulaştırmaya çalışmıştır.

Halepli Paul'un Sibirya coğrafyasına ilişkin verdiği bilgiler, Sibirya'nın soğuk ve büyük bir coğrafya olduğuna dair herkesçe bilinen gerçeklerden pek de farklı değildir. Bununla birlikte Halepli Paul, bilenenleri anlatırken Sibirya coğrafyasının insan yaşamını nasıl şekillendirdiğini de ortaya koymuştur.

Halepli Paul'a göre avcılık ve ticaret Sibirya'daki iktisadi faaliyetlerin temelini oluşturmaktadır. Avcılık besin maddesi temin etmekten ziyade maddi değeri yüksek olan kürkün tedariki için yapılmaktadır. Ticaret iki farklı özellik göstermektedir. Birincisi kürk, balık dişi, misk gibi bölgeye özgü ürünlerin alım-satımını kapsamaktadır. İkincisinde ise Çin mallarının Sibirya üzerinden Moskova'ya gönderilmesi -bir başka ifadeyle transit ticaret- söz konusudur.

Halepli Paul'un kültürel-antropolojik konulara dair vermiş olduğu bilgiler Sibiryalı unsurların beslenme alışkanlıklarını, avlanma yöntemlerini ve inançlarını kapsamaktadır. Avlanma yöntemleri, daha çok teknik mevzuları içerdiğinden Halepli Paul bu konuyu tarafsız bir şekilde ele almıştır. Buna karşılık beslenme alışkanlıklarına ve inançlarına ilişkin anlatımında kendi değer yargılarının izlerini görmek mümkündür.

Kaynakça

Acar, Serkan, "Sibir Hanlığı (1464-1598)", Doğu Avrupa Türk Tarihi, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul 2013, ss. 781-799.

Atlasî, Hadi, *Sibir Tarihi*, Çev. Eser Havare, Ankara 2016.

Çolak, Hasan, "17. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Arap-Hıristiyan Müelliflerine İki Mühim Örnek: Antakya Ortodoks Patriği III. Makariosibn el-Za'im ve oğlu Halep Başdiakonusu Paulos", *Toplumsal Tarih*, S. 234, 2013, ss. 90-94.

Demirci, Kürşat, "Ortodoksluk", *DİA*, C. XXXIII, ss. 409-414.

Fedorov, Iona, "Paul of Aleppo", *Christian-Muslim Relations 1600-1700*, Ed. David Thomas-John Chesworth, Leiden-Boston 2017, ss. 355-370.

Fedorov, Iona, "Ottoman Authority in the Romanian Principalities as Witnessed by a Christian Arab Traveller of the 17th century: Paul of Alepo", *Proceedings of the*

22nd Congress of l'Union Européennedes Arabisants et Islamisant, Cracow, 2004, 2006, pp. 295-309.

Fisher, H. Raymond, *The Russian Fur Trade 1550-1700*, Los Angeles 1943.

Grousset, Rene, *Stepler İmparatorluğu*, Çev. Halil İnalçık, Ankara 2011.

Halperin, Charles J., "In the Eye of the Beholder: TwoViews of Seventeenth-Century Muscovy" *Russian History*, Vol. 24, No. 4 (1997), pp. 409-423.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, C. 4, İstanbul 2005.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 2016.

Kalan, Ekrem, *Cungar Hanlığının Siyasi Tarihi*, Basılmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

Kilpatrick, Hilary, "Journeying towards Modernity. The 'Safrat al-Batrak Makariyus' of Bulus ibn al-Zaim al-Halabi", *Die Weltdes Islams*, New Series, Vol 31, Issue 2 (1997), pp 156-177.

Kurat, Akdes Nimet-Ahmet TEMİR, "Sibir (Sibirya) Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, Ankara 1992, ss. 437-451.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Ankara 1999.

Lincoln, W. Bruce, *Vahşi Batı Sibirya ve Ruslar*, Terc. Mehmet Harmancı, İstanbul 1996.

Mustafayev, E.-V.G. Şerbininin, *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1996.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul 1993.

Paul of Aleppo, *TheTravels of Macarius, Patriarch of Antioch: written by His Attendant Archdeacon, Paul of Aleppo, in Arabic*, Translated F. C. Belfour, C. II, London 1836.

Radloff, W., *Sibirya'dan*, Çev. Ahmet Temir, C. I, İstanbul 1994.

Raheb, Abdallah, *Concentration of the Union in the Orthodox Patriarchate of Antioch (1622-1772)*, Beirut 1981.

Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara 1996.

Sumner, B.H., "Reviewed Works: The Travels of Macarius by Laura Ridding", *The English Historical Review*, Vol. 52, No 205 (1937), pp. 127-128.

Şirin, İbrahim, "Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültürel ve Düşünce Tarihi Yazımında Yeri ve Önemi", *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnâmeler*, Ed. Mehmet Ali Beyhan, s. ss. 175-185.

Tomilov, N. A., *Batı Sibirya Türkleri*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2013.

Topsakal, İlyas, "Türk Tarihi Açısından Sibirya'nın Kısa Tarihi (Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar)", *Turkish Studies*, Vol 6/1, 2011, ss. 1863-1883.

Topsakal, İlyas, *Sibirya Tarihi*, İstanbul 2017.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

WALBİNER, Carsten, "The Second Journey of Macarius Ibn az-Zaim to Russia (1666-1668)", *Rusiyawa-urthdhuks al-sharq*, Balamand/Lebanon 1998, pp. 99-114.

WALBİNER, Carsten, "Macarius ibn al-Zaim", *Christian-Muslim Relations 1600-1700*, Ed. David Thomas-John Chesworth, Leiden-Boston 2017, pp. 343-354.

YAZICI, Hüseyin, "Seyâhatnâme", *DİA*, C. XXXVII, ss. 9-11.